

Кулматова Ш.О.

**КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУНУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ИНТЕРАКТИВДҮҮ
ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ**

Кулматова Ш.О.

**МЕТОДИКА ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ**

Sh.O. Kulmatova

**METHODS OF INTERACTIVE LEARNING WORKS
KALYGUL BAI UULU**

УДК:377.11/85

Бул макалада Калыгул Бай уулунун чыгармаларын интерактивдүү окутуунун методикасы каралган.

Негизги сөз: «Калыгулдун сөзү», санат, насыят, терме ырлар, «акыл-эс чабуул», фольклор, акындык олуя, адеп-ахлак.

Азыркы окуу программасынан¹ алганда Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгы «системалык курстун элементтерин ичине камтыган адабияттык окуу» курсуна кирип, орто мектептин VIII класстарынын окуу жүгүндө «Калыгулдун сөзү», «Санат, насыят, терме ырлары», «Акыр заман» чыгармаларын окутуу каралган. Мында адабият мугалиминин көңүлүн бура турган жагдай, аталган чыгармаларды, ошондой эле К.Бай уулунун өмүр таржымалы менен чыгармачылыгын балдарга кантип жеткирүү оптималдуу боло тургандыгын аныктоо башкы орунда турат. Практика көрсөткөндөй, сабакты К.Бай уулунун чыгармачылыгынан баштоо окуучуларга бир кыйла кыйынчылык түзөт. Ошондуктан, К.Бай уулунун чыгармачылыгына арналган киришүү сабагы кыргыз элинин байыркы жазма эстеликтеринен тартып, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын көркөм казынасынан, түрк элдерине орток мурастардан, уламышка айланган кыргыз элинин «легендерлык» акындарынан, XIX – XX кылымдарда жашап өткөн өнөрпоз-акындардын чыгармачылыгынан кабар берүү менен башталганы биринчиден, аталган акындын чыгармачылыгын окутууда анын чыгармалары жөн жерден эле жарала калбагандыгын, ал ошол доордо сөзсүз «төрөлө турган» акын экендигин балдарга туюндурууга жардам берсе, экинчи жагынан окуучулар мурда окуп үйрөнгөн адабият окуу материалдарын бири-бири менен байланыштырып, системдүү ой жүгүртүүгө негиз болуп бермекчи.

Эгер окуу программасында берилген окуу материалдарына таянсак, балдар Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгы, чыгармаларына мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, акындык чеберчилиги менен

таанышканга чейин кыргыз элине таандык адабий мурастардын негизги бөтөнчөлүктөрү боюнча маалыматка ээ болуп, кыргыз адабий мурастары менен анын жалпы түрк маданиятындагы ордун аз болсо да ажыратып түшүнүүгө мүмкүнчүлүктөр жаралып калгандыгын көрүүгө болот. Ошондой эле мугалим кыргыз адабияты сабагында К.Бай уулунун окуу программасына кирген «Калыгулдун сөзү», «Санат, насыят, терме ырлары», «Акыр заман» чыгармасын окутууга киришүүдөн мурда окуучулар арасында жогору аталган материалдарды кандай өздөштүргөндүгүн билүү жана балдардын чыгармаларды өздөштүрүү кызыкчылыктарын андаштыруу максатында сурамжылоо иштерин жүргүзүү аркылуу ишти баштаганы жөндүү. Тактап айтканда, окуучулар арасында таркатылган анкетанын суроолору балдардын адабият сабагына карата кызыкчылыктары кандай экендигин гана билүү максатында болбостон, ал окуу программасына кирген бөлүмдөр – «кыргыз элинин байыркы жазма эстеликтери», «кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын көркөм казынасы», «түрк элдерине орток мурастар», «уламышка айланган кыргыз элинин «легендерлык» инсандары», «XIX – XX кылымдарда жашап өткөн акындардын чыгармачылыгы» боюнча да окуучулардын билимин, билгичтигин жана бул багыттагы маалыматтар тууралуу эсте калган түшүнүктөрүн, андан тышкары ар бир окуучунун ички, дүйнө таанымдарын аныктоо максатында да болууга тийиш. Маселен, биз окуучуларга таркатып берген сурамжылоо анкеталарыбызда суроолорду төмөнкүдөй багыттар боюнча жайгаштырдык:

а) жогоруда аталган бөлүмдөргө таандык кандай көркөм чыгармаларды окуп чыккандыгы жөнүндө суроолор жана анда кандай кызыкчылыктарга негизделгендиги;

б) алардын ичинде кайсы чыгармалар окуу программасы менен байланыштуу экендиги же окуу программасынан тышкары алардын кандай чыгармалары тааныш болгондугу;

в) окуган чыгармалары жогоруда аталган бөлүмдөрдүн кайсынысына кире тургандыгын так көрсөтө алабы же жокпу;

¹ Кыргыз адабиятынын программалары. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн: 3-бас. – Б.: «ТАС», 2003, 26-бет

г) окуган чыгармалары кандай таасир калтырып, кайсы нерселери менен эсинде калгандыгы, аларды жеке турмушунда кантип колдонуп жаткандыгы;

д) окуу программасына кирген чыгармалар кайсы жактары менен жаккандыгы, анын жаккандыгын кантип далилдеп бере ала тургандыгын;

е) окуу программасына кирген чыгармаларды тереңирээк өздөштүрүү үчүн кайсы багытта, кандай чыгармаларды окугусу келип жаткандыгын;

ж) эгер адабий чыгармаларды окугусу келбесе анын себеби эмнеде экендигин; ж. б.

Бул суроолор түздөн-түз окуу программасына байланыштуу болбогондуктан, окуучулар арасында жооп берүү психологиялык жактан анчалык оорчулук туудурбайт. Анткени, суроолорго эркин жооп бергендиги үчүн «жаман» баа албай тургандыгын билген соң, кыргыз адабияты сабагына кызыккандар жана бул предметти анча жактыра бербегендер да жогорку багыттар камтылган суроолорго тартынбай жооп беришет. Чынында суроолордун мындай ыкмада түзүлүшү VIII класстын окуучулары менен дайыма иштелип жаткан мугалимдерге эле эмес, ошол класста жаңыдан сабагын баштап жаткан жаш мугалимдерге да балдардын ички кызыкчылыктарын билүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Ошондой эле, ар бир окуучунун адабий чыгарманын кайсы түрүнө кызыга тургандыгын билүү Калыгул Бай уулунун чыгармаларын окуучулардын көз караштарына байланыштырууга жана жакындаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Сабактын уюштурулушуна анчалык маанилүү болбогону менен окуучулардын көз карашын билүүгө, адабий чыгармалар аркылуу аныкталып жаткан дүйнө кабылдоосуна таянууга – балдардын өздөрү кызыккан нерселерди билүүгө карата кумарлануусун, адабий – көркөм дүйнө кабылдоосунун андан ары тереңдөөсүн пайда кылууга, ар биринин ички кызыкчылыктарын ойготууга кеңири шарт түзөт. Ал эми мындай, ар бир окуучунун ички кызыкчылыктарын аныктап чыккан көрүнүш сабакта окуучулардын активдүүлүгүн пайда кылууга, ар кимисинин кандай дүйнө таанымда тургандыгына жараша мамиле кылууга да көмөк көрсөтөт.

“Калыгул реалдуу жашагандыгы күмөн туудурбай турган, ошону менен бирге эле аты, иштеген иштери легендага айланып, “Калыгул олуя” – деген лакап ысмы аңыз кептердеги Асан кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Жээренче чечен, акыл Карачач сыяктуу ысымдар менен бир катар айтылып калган улуу инсан.

Болжол менен Калыгул XVIII кылымдын акыркы чейрегинин ичинде дүйнөгө келип, XIX кылымдын биринчи жарымын толук керең делинип эсептелинет. Окумуштуулар арасында кабыл алынып пайдаланылууда жүргөн салт боюнча ал адам 1785-жылы туулуп, 1855-жылы бул дүйнөдөн кеткен. Бирок, ошол эки датанын экөө тең, айрыкча биринчиси, чынында шарттуу. Анткени кандайдыр

жазылып сакталган так документке эмес, жоромол имишке негизделип белгиленген – эл арасында «Калаке Ормондон үч жылдан кийин туура жетимиш жаш курагында дүйнөдөн көчкөн» – делген аңыз кабар айтылары белгилүү. Ошол имишке таянып 1922-жылы эл арасынан оозеки айтылган көркөм чыгармаларды чогултуп-жазып жүргөн фольклорчу Каюм Мифтаков «Калыгулдун өз уулунан уккамын» – деген манасчы Сагымбайдын айтуусу боюнча «Калыгул акын 1785-жылда дүйнөгө келип, 1855-жылда Ысык-Көлдүн күңгөйүндө Ак-Сууда өлгөн»²– деп жазат.

Окуучуларга бул маалымат айныгыс чындык катары кабыл алынышы мүмкүн. Мына ошондо мугалим интерактивдүү сабактарга мүнөздүү болгон ыкма “акыл-эс чабуулун” окуучуларга колдонот, б. а. окумуштуу С.Мусаевдин К.Бай уулунун жарык дүйнөгө келиши жөнүндө айткан төмөнкү сөздөрүн слайд аркылуу сунуштайт:

“Акылмандын өз уулу деле манасчыга айткан маалыматын кандайдыр кадиксиз даректүү жазма булакка эмес, эл арасында сакталган оозеки кабарга негизделип айтканы күмөнсүз. Анын үстүнө Ормон кан өлгөндөн үч жыл өткөндөн кийинки 70 жаш куракты конкреттүү датага Сагымбай манасчы эмес, К. Мифтаков өзү которуп жазган болуусу да мүмкүн.

Ормон кан өлгөн дата 1852-жыл экендиги илимде такталып, жалпы үчүн күмөн туудурбай турган кадиксиз факты катары кабыл алынган. Ошондон үч жыл өткөндө дүйнөдөн кайткан адам 1855-жылы өлгөндүгү талашсыз чындык. Ал эми ошол адамдын туура 70 жашта экендиги ырас болсо, Калыгулдун 1785-жылы туулганы да күмөнсүз болмок. Бирок Калыгулдун 1855-жылы туура жетимиште экендиги али тактоону талап кылат. Анткени эл айткан Калакенин жетимиш жаш курагында көз жумушу кайсыл жыл сүрүүгө негизделген? Эгер бүгүнкү жалпы кабыл алынган ык менен баланчанчы жылы туулган да, түкүнчөнчү жылы өлгөн делсе бир эсеп, ал эми ошол Калыгул жашаган шарттагы кеңири колдонулган кыргыздардын жыл сүрүү ыгы менен эсептелсе такыр башка нерсе, анда жарык дүйнөдө жашаган чыныгы жаш эсеби бирге кемип калат, б. а. Калаке жетимиште эмес, алтымыш тогуз жашында көз жумган болот. Себеби ар бири белгилүү айбан аты менен аталып, он эки жылда бир айланып туруучу кыргыздардын жаш сүрүү эсеби боюнча баланын курсакта жаткан убагы бир жаш деп саналып, чыныгы жашы он экиге келгенде он үч катары эсептелип, мүчөлгө кошулат да, андан кийинки мезгил он эки жыл бирден мүчөл болуп жүрүп олтурат. Демек Калакенин туулган жана өлгөн даталары так болуш үчүн кыргыздардын жыл сүрүү эсебиндеги ал адамдын туулган жылынын аты аталып, ошондой эле өлгөн жылы да көрсөтүлүп,

² Кыргыз илимдер улуттук академиясындагы кол жазмалар фондусу, инв. № 57, 3-бет.

эсеп кыргыздар мурда пайдаланган жыл сүрүүнүн негизинде экендиги эскертилгенде тактык болмок (албетте, андай ык менен кылым да, ошондой эле жүз жыл ичиндеги мез-гилдин өзү да такталышы кыйынга турарын моюнга алуу жөн).

Ошентип Калыгул олуя 1785- же 1786-жылдардын ичинде туулуп, 1855-жылы 69, же 70 жаш курагында дүйнөдөн кайтыптыр»³.

Маалыматтык мындай берилиши окуучуларга бир топ кызыктуу да болуп саналат. Экинчиден, балдар үчүн талаш-тартышты, акыл-эсин калчап ойлоно турган маалыматтар окуучулардын ар бир маалыматты терең анализдөөгө, айрым тарыхый булактарга да сын көз менен кароого негиз болуп берет да, ар бир сунушталган адабий-теориялык маалыматты айныгыс чындык катарында эмес, алар да кимдир бирөөнүн жеке көз карашы экендигин байкоого мүмкүнчүлүк түзөт. Үчүнчүдөн, айтып койгон ой-пикирлердин баарын механикалык түрдө жаттай бербестен, ал көз караштардын тегерегинде ойлоону керектигин да окуучуларга «үйрөтөт». Адабият мугалими сабактын нугун талаш-тартышка карата гана бура бербестен, анда өтө маанилүү болгон ойлорду аталган акындардын чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулардын ойлору менен берип койгону деле оң. Маселен, Калыгул Бай уулунун атасы Бай Сарыбагыш уруусунун ичиндеги оокаттуу адамдардын биринен болгондугун, анын манаптар тукумунан экендигин, ага карабастан эл башкаруу ишине тикелей катышпагандыгын, анын мансаптык даражасы болгону эч жерде айтылбагандыгын Б.Кебекованын «Калыгул Бай уулу»⁴ аттуу макаласынан слайд катары алынып, кыскартылып берилгени окуучуларга таасирдүү болоорун эскертебиз.

Анткени, слайдда сүйлөмдөр окуучулар үчүн түшүнүктүү, кур мактоолордон алыс, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүктөн тыш турганы менен айырмаланат. Тактап айтканда, Калыгулдун өзү бий даражасына ээ адам болгондугу, бирок, ал кызмат абалына ыйгарылган атайы мансап эместиги, б. а. К. Бай уулунун эл ичинде аткарган ишинин калыстыгы үчүн гана эл атынан берилгендиги айтылууга тийиш. Ошондой эле мугалим буга байланыштырып ошол доордун эл башкаруу өзгөчөлүгүн, мансаптык орундарын, адеп-ахлактык түшүнүктөрүн, калк аныктап койгон, эстетикалык манызга ээ категорияларын, этикалык сапаттык белгилерин окуучулар теманы талкууга алып жаткан мезгилде түшүндүрө кетүүсү жөн. Балдарга өткөн доордун коомдук-саясий, эстетикалык баалуулуктары кеңири жетүүсү үчүн К.Бай уулуна берилип келген «бий» эпитетинин

маани-маңызын ачып бергени таасирдүү болот. Маселен, биз дал ушул моментте С.Мусаевдин төмөнкү сүйлөмдөрүн слайд катары балдарга көрсөттүк. «Адатта «бий» – делген эпитет Калакенин чынчылдык, калыстык белгилерин туюнтуу маанисинде көбүрөөк колдонулат (бий – делген наам-мансап кыргыздардын турмушунун илгерки мезгилдеринин бир учурларында уруу башчысынын даражасын туюнтуп, кийинчерээк уруу ичиндеги, же уруулар арасындагы доо, чыр-чатак ж. б. мамилелерди тескеп, адат-салт негиздерине таянып калыс чечим чыгаруу милдетин аткаруучу атайын адамдарга ыйгарылуучу кызматтык белгиге айланган экен)»⁵.

Экинчиден, адабият мугалими киришүү сабагында Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгына байланышкан маалыматтарды берүүдө даяр калыптанып калган даталарды гана сунуш кылбастан, окуучулар элестетип, көркөм андаштырууга мүмкүн болгон кырдаалдарга токтолгону балдардын адабий-эстетикалык ой жүгүртүүсүнө оң натыйжа бере тургандыгы байкалды. Тактап айтканда, К.Бай уулунун чыгармачылыгы боюнча эзелтеден бери эл арасында айтылып жүргөн аңыз кептерге токтолуп, алардын арасынан окуучуларга таасирдүү боло тургандарын да тандап сунуштаган учур сабактын билим берүүчүлүк касиетин арттыра тургандыгын белгилей кетели. Маселен, Калыгул Бай уулунун замандашы, кыргыздын акыны Нурмолдонун өз мезгилинде ырдаган төмөнкү саптарын окуучуларга сунуштоо бир кыйла таасирдүү болуп саналат.

«Олуя төкмө Калыгул,
Өз элинин анык уул.
Пайгамбардык керемет,
Ширесинде канык уул.
Эки ийнинде периште,
Ниме болот айтадыр.
Келечекти сүйлөгөн
Келе турган санаттыр»⁶.

Мындан тышкары, анын чыгармачылыгы жөнүндө айтылган ойлор, акындык өзгөчөлүгүн даңазалаган сөздөр эң көп болсо да, мугалим алардын арасынан окуучулардын эстетикалык табитин ойгото тургандарын гана тандап, кабыл алууга ыңгайлаштырып бергени оң. Слайдка түшүрүлгөн көз караштар төмөнкү багыттарды камтыганы таасирдүү болот деп эсептейбиз.

- К.Бай уулунун чыгармачылык жүзүн ача алган улуу адамдардын ой-пикирлери, көз караштары;

³ Мусаев С. Калыгул акылман. – Китепте: Акылман Калыгул. – Бишкек, Шам, 2000, 152-бет

⁴ Кебекова Б. Калыгул Бай уулу. – Китепте: Кыргыз Эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Бишкек, Турар, 2009, 251-254-беттер

⁵ Мусаев С. Калыгул акылман. – Китепте: Акылман Калыгул. – Бишкек, Шам, 2000, 153-бет

⁶ Адиев Н. «Калыгул Кыргыздын Нострадамусу» аттуу макаласынан алынды. – Китепте: Акылман Калыгул. . – Бишкек, Шам, 2000, 124-бет

- Кыргыз элинин тарыхында из калтырган замандаштарынын, аны көргөн адамдардын баяндоолору, сүрөттөөлөрү;
- Эл арасынан иликтенип жыйналган жана укумдан-тукумга оозеки айтылып келген материалдардын алынган үзүндүлөрү;
- Калыгулдун эл ичинде түзүлгөн, легендалар менен курчалган образы, ошого байланышкан элестүү сөздөр, фразалар;
- Калыгулдун окуучуларга өтө таасир берүүчү ыр саптары, ырларынан үзүндүлөр, ж. б.

Биздин тарых улуу инсандарга канчалык бай болбосун, кыргыз элинде бир гана Калыгул бар экенин окуучулардын бардыгы терең түшүнүп, анын башка акындардан эмнеси, кайсы чыгармалары аркылуу өзгөчөлөнүп тура тургандыгын айырмалап билүүгө сунушталган слайддар негизги бул багыттагы милдетти аткармакчы. Тактап айтканда,

адабият мугалими Калыгул олуядай алтын жаак, жез тандай, келечекти көрө билгендигин окуучуларга билдирүүгө максаттанууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Адиев Н. «Калыгул Кыргыздын Нострадамусу» аттуу макаласынан алынды. – Китепте: Акылман Калыгул. . – Бишкек, Шам, 2000, 124-бет
2. Кебекова Б. Калыгул Бай уулу. – Китепте: Кыргыз Эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Бишкек, Турар, 2009, 251-254-беттер
3. Мусаев С. Калыгул акылман. – Китепте: Акылман Калыгул. – Бишкек, Шам, 2000, 153-бет
4. Кыргыз адабиятынын программалары. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн: 3-басылышы. – Б.: «ТАС», 2003, 26-бет
5. Кыргыз илимдер улуттук академиясындагы кол жазмалар фондусу, инв. № 57, 3-бет.

Рецензент: к.пед.н. Карамендеева Ч.